

ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Статтю присвячено лінгвокультурологічному вивченню становлення фразеологічних одиниць німецької мови протягом VIII-XVII століть. Розроблено новий підхід до вивчення фразеологічного складу з позиції діахронічного аспекту лінгвокультурології, який полягає у виявленні національно-культурних чинників, релевантних для формування фразеологічної картини світу давньоверхньонімецького, середньовічного і ранньоновічного періодів. Визначено критерії встановлення національно-культурної специфіки фразеологічних одиниць.

Описано досвід систематизації усталених словосполучень у діахронії, заснований на системі образів і цінностей певного історичного періоду. Зроблено теоретичне узагальнення і здійснено нове розв'язання наукової проблеми, що виявляється в установленні діахронічних закономірностей розвитку фразеологічної системи німецької мови, адекватно представлених на певному культурно-історичному тлі, у визначенні національної специфіки процесів фразеологічного вираження картини світу в німецькій мові VIII-XVII століть, у вивченні асоціативного сприйняття висловлювання залежно від змін у мовній картині світу.

Встановлено аспекти, які є, з одного боку, універсальними, оскільки характеризують життя людини на будь-якому етапі історії (фразеологізми, що служать для опису часу, простору, права та інших визначних реалій), а з іншого, – за своїм змістом культурно зумовленими, бо визначаються специфікою світовідчуття й світосприймання середньовічної людини. Фразеологічні одиниці розглянуто з позицій історико-культурологічного підходу,

проаналізовано екстралінгвальні чинники, які впливають на формування фразеологізмів, виявлено „фразеологічні” сфери матеріальної й духовної культури.

Ключові слова: діахронічний аспект, лінгвокультурологічне дослідження, фразеологічна картина світу, національно-культурні чинники.

Shkolyarenko V.I. DIAHRONIC ASPECT OF LINGUOCULTURAL STUDY OF PHRASEOLOGICAL SYSTEM OF GERMAN DURING VIII-XVII CENTURIES

The article is devoted to the linguocultural study of the formation of German phraseological units during VIII-XVII centuries. The paper suggests a new approach to the study of German phraseology from diachronic aspect of linguoculturology, which consists in identification of national-cultural factors relevant for the formation of phraseological world representation of Old High German, Middle High German and Early High German periods. The criteria for establishing the national-cultural specificity of phraseology have been defined. The experience of systematization of phraseological units in diachrony based on a system of images and values of a certain historical period have been described.

The purpose of the article is the establishment of national and cultural factors of origin and development of phraseological units in Old High German, Middle High German and Early High German periods. Analysis of phraseological units by ethnic, social, cultural, psychological aspects makes it possible to determine the group of phraseologisms, composed on the base of this study, which are universal, on the one hand, because they characterize a human life at any stage of a history. On the other hand, in content they are culturally conditioned that primarily is due to specific outlook and attitude of medieval man. On the basis of this cultural analysis the following key areas for the considered age culture that served as sources of forming phraseological patterns: German mythology, ancient law and justice, rural customs and agriculture, chivalric culture and Christianity, and others, have been identified. This research opens new perspectives in the linguocultural study of German

phraseological units from diachronic and synchronic aspects. This experience can be used in the analysis of different types of texts, different genres and different eras.

Key words: diachronic aspect, linguocultural study, phraseological world representation, national-cultural factors.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Розвиток нових підходів до з'ясування національно-культурних особливостей фразеологізмів відбувається у руслі антропологічної парадигми мовознавства, зокрема в межах лінгвокультурології. Попри те, що в останні десятиліття з'явилося чимало праць лінгвокультурологічного характеру (В.В. Антропова, Є.В. Брисіна, Н.У. Ворокова, В.Г. Гак, Н.Б. Головіна, І.О. Голубовська, А.Я. Гуревич, С.Н. Денисенко, В.В. Жайворонок, М.О. Красавський, А.М. Мелерович, Н.Г. Ніколаєва, О.Д. Огуй, В.І. Постовалова, А.М. Приходько, В.М. Телія, О.М. Цветаєва, В.І. Шаховський), проблема лінгвокультурологічного дослідження фразеологічного складу з позиції діахронічного аспекту ще досить широко не висвітлена.

Актуальними залишаються певні теоретичні й практичні проблеми в цій сфері: недостатня розробленість діахронічного аспекту лінгвокультурологічних досліджень; недостатньо повне вивчення усталених словосполучень давньоверхньонімецького (двн.), середньоверхньонімецького (свн.) і ранньонововерхньонімецького (рнвн.) періодів і опрацювання текстового матеріалу; недостатня теоретична розробленість проблематики історичного аналізу національних фразеологічних картин світу для встановлення динаміки лінгвокультурологічної сфери в діахронії.

Національну фразеологічну картину світу розуміємо як виражене фразеологізмами певної мови світовідчуття і світорозуміння етносу, вербалізовану інтерпретацію мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі.

Мета дослідження полягає в подальшій розробці лінгвокультурологічного підходу до динамічного дослідження становлення фразеологічної системи німецької мови VIII-XVII століть.

Мета дослідження зумовлює розв'язання таких **завдань**: виявлення національно-культурних чинників, релевантних для становлення фразеологічної картини світу днв., свн. і рнвн. періодів, визначення критеріїв встановлення національно-культурної специфіки фразеологічних одиниць (ФО), а також опис досвіду систематизації ФО у діяхронії з урахуванням системи образів і цінностей певного історичного періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток лінгвокультурологічного підходу до аналізу фразеології орієнтує дослідника на вивчення співвідношення фразеологізмів і знаків культури й актуалізує значення системи символів для опису культурно-національної специфіки фразеологічної системи [2, с. 18]. У рамках цього підходу М.Л. Ковшова відзначає наявність фразеології в системі будь-якої мови як здатність фразеологізмів виступати в ролі експонентів культурних знаків, здатних не тільки синхронно входити до наявної системи культурно-національного світорозуміння, а й передавати її фрагменти з покоління в покоління, беручи участь у формуванні світорозуміння як окремої мовної особистості, так і всього мовного колективу [1, с. 308].

Аналіз ФО, які представляють код культури, демонструє системно-мережевий устрій ментального світу людини, що є ізоморфним щодо об'єктивного світу. Тісна взаємодія реального й ментального світів виявляється при вивченні фразеологізмів, у яких закарбована культурна пам'ять певного народу. Переплетення культурних кодів, у результаті чого постають ці мовні одиниці, дає змогу ідентифікувати лінгвокреативний дух останнього. Значною мірою це засвідчує аналіз специфічних і унікальних ФО [3, с. 17].

На думку М.Л. Ковшової, основною метою лінгвокультурологічного аналізу фразеологічних одиниць є виявлення й опис культурно-національних

конотацій, що узуально супроводжують значення у формі образних асоціацій з еталонами, стереотипами та іншими культурними знаками й співвідносяться один з одним за допомогою когнітивних процедур, які додають цим конотаціям осмислення [1, с. 310]. Отже, у рамках лінгвокультурологічного підходу національно-культурна своєрідність фразеологізмів убачається в тому, що вони містять у собі комплекс наївних уявлень носіїв мови про той чи інший еталон, стереотип, концепт національної культури. Аналіз фразеологізму, що вказує на певне поняття духовної культури, виявляє національно-культурну конотацію аналізованого поняття, а аналіз сукупності подібних фразеологізмів дає повну картину концепту, що розглядається у фразеологічній картині світу.

Очевидним є те, що для подібного дослідження недостатньо методу компонентного аналізу, типового для лінгвокраєзнавчого підходу. Щоб виявити лінгвокультурологічні конотації понять духовної культури, необхідний не просто більш глибокий рівень вивчення фразеологізму, а й інший методологічний підхід, інше розуміння фразеології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лінгвокультурологічна орієнтація у вивченні фразеологізмів спрямована, головним чином, на історико-реконструктивний план виявлення культурних аспектів у формуванні фразеологічної системи. З огляду на це виникає потреба необхідності встановлення на їхньому підґрунті чинників, що вплинули на процес формування фразеологічного складу німецької мови VIII-XVII століть. Доцільним виявився підхід до кожного етапу розвитку мови як до процесу, невіддільного від історії цього періоду і водночас як такого, що не збігається з кожним із цих періодів, тобто виправданою стала необхідність дотримання принципу збереження семантичної наступності в історії фразеотворення, а не міряння однієї епохи міркою інших.

Для певного періоду мовного розвитку визначено свій набір національно-культурних показників, релевантних для виникнення фразеологізмів. Вони допомагають окреслити тенденції й напрямки в зміні світовідчуття й світосприймання людини певної історичної епохи і, як наслідок, – властивих їй

цінностей і образів. Подібна систематизація досліджуваних ФО здійснюється із залученням широкого екстралінгвального контексту для виявлення так званого „культурного” компонента значення. Адекватність у системному дослідженні досягається лише за умови визначення як універсальних чинників, спільних для формування фразеологічного складу двн., свн. і рнвн. періодів, так і специфічних, які залежать від рис конкретної мови, а також особливих умов її історичного існування.

Оскільки у роботі ми маємо справу з фразеологічною системою двн., свн. і рнвн. періодів, саме цей підхід дозволяє дістати необхідну інформацію з історичного мовного матеріалу, тлумачити тексти історично віддалених епох і відкривати нові способи систематизації мовних одиниць у їхній історичній динаміці. Найважливішими аспектами й одночасно об'єктами дослідження фразеологічного складу німецької мови VIII-XVII століть є: 1) аспекти, пов'язані з культурною традицією: особливості світогляду, звичаї, обряди, побут, вірування, духовне життя, наука, мистецтво; 2) аспекти, пов'язані з соціальними чинниками: різновиди суспільного устрою, соціальні норми, цінності, соціально значущі риси особистості, професійна діяльність, орієнтація людини в часі й просторі; 3) аспекти, пов'язані з етнопсихологією: результати оволодіння людиною психічним світом, емоційні стани, риси характеру і т. ін.; 4) аспекти, пов'язані зі специфікою тезаурусної організації культурно-мовної спільноти: система традиційних образів, порівнянь, символічне вживання певних денотатів; 5) аспекти, які визначаються специфікою мови певної культурно-мовної спільноти: система стереотипів; система символів, еталонів; етикетні форми.

Соціально-економічний лад середньовіччя в Німеччині схематично можна змалювати таким чином. Основою ранньофеодальної монархії Карла Великого (до середини IX ст.), в межах якої відбувався процес формування німецької народності, було сільське господарство. Спочатку всі землі належали королю. Він розподіляв їх між своїми васалами – феодалами (феод – назва наділу), які служили в його війську. Феодали, в свою чергу, наділяли

землею селян, що виконували повинності (панщина, оброк). Встановлювалися складні взаємовідносини між кріпосними селянами і панами, а також всередині класу феодалів (принцип „васал мого васала – не мій васал”). Права й обов’язки васала відображено в усталених словосполученнях: васал повинен принести клятву (*eit geben, eid tuon, eit nemen*) [5, с. 145]; бути вірним господарю (*triuwe geben, triuwe gewinnen, ze triuwe komen, in triuwen stân, triuwe tragen, ûf die triuwe nemen*) [5, с. 413].

Для середньовічної культури характерні дві ключові відмітні ознаки: корпоративність і панівна роль релігії та церкви. Середньовічне суспільство складалося з безлічі соціальних прошарків. Людина за народженням належала до одного з них і практично не мала можливості змінити своє соціальне становище. З кожним таким станом було пов’язане своє коло політичних і майнових прав і обов’язків, наявність привілеїв або їх відсутність, специфічний уклад життя, навіть характер одягу. Існувала сувора станова ієрархія: два вищі стани (духовенство, феодали-землевласники), потім купецтво: *Kaufmannschaft treiben* [6, с. 3277]; рибалки: *Die Fischer schlagens uff den Kübeln* [6, с. 1790]; ремісники: *das Handwerk grüßen; einem ins Handwerk stehen* [6, с. 1790]; селяни: *ein Eigenbrötler sein* [6, с. 1428]. Досліджувані фразеологізми можна розподілити на ті, що використовувалися для іменування членів суспільства незалежно від їхнього соціального стану: *man unde vrouwen; man unde wîp; alte und junge; rîche unde arme*; або окремих класів: *leien unde phaffen; ritære unde knēht; ritære unde vrouwen*.

Лицарська культура розвивається в феодалному середовищі. Нечисленну еліту феодалного класу становили найбільші землевласники – носії гучних титулів. Ці найбільш родовиті і благородні лицарі були на чолі своїх дружин, часом справжніх армій. Лицарі рангом нижче служили в таких дружинах зі своїми загонами, які з’являлись на перший поклик пана. На нижніх рівнях лицарської ієрархії стояли безземельні лицарі (*edelarm „von Geburt und Gesinnung edel, aber dabei arm”*) [6, с. 349]; *armer ritære* [5, с. 329]. Багато з них мандрували, приєднуючись до загонів тих або інших ватажків, стаючи

найманцями, а нерідко і просто промишляли розбоєм. Це знайшло відображення у ФО: *riters ambet pflēgen* [5, с. 331].

Ідеальний лицар зобов'язаний володіти безліччю достоїнств. Він також сильний і хоробрий (*stark, eilend*), але має нові достоїнства. Це – його духовні надбання (*staete, muot, güete*, що виступають також християнськими чеснотами); суспільно-цінні якості (*triuwe, mute, mâze, höverscheit*); вірність і служіння церкві (*frum*). Він повинен був бути зовні гарним і привабливим. Тому спеціальну увагу приділяли поставі, одягу, прикрасам. Наприклад, про належність до лицарського класу свідчать ФО: *mit schilde; under schildes dache; schildes ambet; des schildes orden; schilt tragen; dem schilde volgen; schilt unde spër* [5, с. 350-351]. Свою доблесть треба було весь час підтверджувати, і багато хто із лицарів знаходився в постійному пошуку можливостей для цього. Організовували спеціальні лицарські турніри. У XI-XIII ст. вироблено правила лицарських поєдинків. В епоху розквіту лицарства *streit, zwiung, schlacht und stois* слугували назвами видів лицарських боїв на турнірах; згодом багато з них були поширені на іменування будь-яких воєнних дій.

Більшість населення середньовічної Європи складали селяни. Проте культуру феодалів, яких називали *adalkunni, edilesman, edilesfrouwa, adelriche*, буквально пронизує презирство до представників нижчого класу (*arme knehte „Leibeigene“*). Народна селянська культура послужила одним із найважливіших джерел прогресу середньовічної культури, який почався в XI ст. і вплинув на становлення міської культури. У XI ст. у Європі відбувається швидке зростання міст. Їх населення складалося з найрішучіших та найбунтівніших елементів суспільства: до міст втікали кріпаки, змінювали стиль життя деякі феодали, які особливо збідніли. Нові види занять – торгівля (*Das kostet eine Stange Geld; mit dem Pfennig rechnen*), ремесло (*den alten Kohl wieder aufwärmen; aus etw. wird ein Fischerschlag*) – вимагали активності, обачності, породжували раціоналістичний підхід до життя. Городяни об'єднувалися в комуни (*mit jemandem Brüderschaft trinken; mit jemandem den Bruderschaftskuß tauschen*), що мали органи самоврядування. Вони й

очолювали боротьбу за звільнення від феодала або монастиря, на землях яких стояло місто. Ця боротьба вимагала героїчних зусиль і тривала досить довго, але увінчалася в результаті успіхом. Міста стали опорою королівської влади внаслідок утворення централізованих національних держав.

Важливим елементом підйому культури в XI-XIII ст. було розширення освіченості, поширення її за межі духовенства. Організація міського життя диктувала потребу в освічених людях (*buohlist habên*). Зростає кількість шкіл, з'являються міські, єпископальні, а також приватні школи. Поступово виникає їхня спеціалізація.

Важливим періодом у розвитку німецької культури було Відродження. Він триває від останньої третини XIII століття до кінця XVI століття. Культура Відродження – це культура ранньобуржуазного суспільства, на формування якої значний вплив справила практика послідовного розвитку економіки середньовічних міст-держав, завдяки чому вже у XII-XV століттях відбувся перехід від середньовічних форм торгівлі й ремесел до ранньокапіталістичних форм організації життя.

Відродження й Реформація міцно пов'язані між собою, адже про необхідність реформувати церкву висловлювалися ще мислителі XIV-XV століть. Спрямована проти католицької церкви, Реформація досягає апогею в XVI столітті, коли в багатьох країнах Європи відбувся перехід до протестантської церкви. Видатним ідеологом реформаційного руху був Мартін Лютер (1483-1546 рр.) – засновник німецького протестантизму. Мартін Лютер вважав помилковим визнання церкви як єдиного посередника між Богом і людьми, він виступав проти зовнішньої обрядовості католицької церкви. Лютер різко критикував аморалізм тодішньої церкви, обстоював тезу про внутрішню релігійну свободу людини. Наприклад, виникнення прислів'я *Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, der bleibt ein Narr sein Leben lang* приписується Мартіну Лютеру [6, с. 6943].

Зі становленням протестантизму пов'язане й становлення нової етики, яка серед гуманітарних наук набуває особливого значення. В основі

протестантської етики – повага до праці, життєвий аскетизм, акуратність, добродієність, моральність. Так, Мартін Лютер наводить в своїх „Tischreden” (1546 р.) шванк „Was anders ist des Schulzen Kuh!”, у якому йдеться про бідного й багатого селянина. Віл багатого селянина вбив корову бідного селянина. Проте багач, ні в чому не розібравшись, став вимагати від бідняка 11 гульденів за вола. Коли ж бідняк назвав ціну власної корови (9 гульденів), у відповідь він почув: *Ja, Bauer! Das ist ganz was anders!* [6, с. 590].

Середньовічний образ світу починає руйнуватися вже в XV столітті, а в XVII столітті поступово окреслюється нова картина світу, у якій порядок віри поступається місцем порядку знання. У грандіозній картині середньовіччя, яка є наслідком наукової революції XVI–XVII ст., природа постає як гігантський механізм з власними законами, володарем якого є людина, оскільки вона наділена божественною душею. Так, у період розквіту середньовіччя, з одного боку, із посиленням соціальної диференціації в суспільстві, а також у контексті нових куртуазних відносин у німецькій літературі [4, с. 116] з’являється інтерес до людини як до особистості, а, отже, до її внутрішнього світу (душа, розум, інтелект) й емоційного життя (радість, горе, страждання, сум, біль, голод тощо).

З іншого боку, також у зв’язку із зародженням і подальшим розквітом куртуазних відносин, відбувається переосмислення багатьох понять попередньої культурної епохи. Наприклад, поняття *êre* у двн. період уживалося насамперед у релігійній сфері: „шанування Бога, божественна велич” – *êre unde lîp*, у свн. період воно поширюється на суспільну й особисту сфери: суспільна значимість, визнання; внутрішня цінність: *êre unde guot; êre unde lop; êre unde prîs; êre unde ruom* [4, с. 118]. У рнвн. період компонент *Ehre* використовується в „приземленій” ситуації. Це свідчить про прояв народної сміхової культури в позначенні лестощів і підлесників (*Bei meiner Ehre!*) [6, с. 1388]. Особливо виразні такі контрасти на тлі класичного набору карнавальних образів XIV–XVII століть. Але ж ще два-три століття тому неможливо було б уявити собі *Ehre* у подібному контексті.

У рнвн. період усе відчутнішими стають прикмети нового часу: становлення нових економічних і соціальних відносин, що пов'язується з виникненням нового, III класу – буржуазії. Зміна способу життя, пов'язана із зародженням нових економічних відносин, визначила зміну напрямку думок, переоцінювання цінностей. Формуються нові орієнтири й моральні норми: прагнення торгівців до вигоди, готовність заради вигоди йти на ризик, економічна раціональність, мобільність, прагматична релігійність. Про це свідчать ФО: *mit dem Pfennig rechnen* [6, с. 4642], *etwas mit in den Kauf geben* [6, с. 3275], *Kredit bei jemandem haben* [6, с. 3509], *Handel treiben* [6, с. 2581].

На порозі нового часу, коли відбувається поступовий перехід від пізнього середньовіччя до нових історичних, економічних і соціальних відносин, коли внаслідок цього втрачають свою актуальність, реальність багато явищ життя, у багатьох звичних словесних формулах спостерігається перехід від конкретного до переносного. У мовній свідомості вони сприймаються як образи, а не як реальна дійсність. Наприклад, походження фразеологізму *Hand und Fuss haben* пов'язане з давньою формою покарання: відсікання кисті руки й стопи ноги замість страти. Мова йде не просто про кисті руки й стопу, а про кисті правої руки й стопу лівої ноги. У правій руці тримали меч, а, сідаючи на коня, першою в стремено вставляли ліву ногу. Втрата того й іншого означала втрату військової честі, безчестя. У сучасній мові існує висловлювання *Hand und Fuß haben*, що означає „бути добре обґрунтованим, продуманим”. Якщо сьогодні говорять про що-небудь *die Sache hat Hand und Fuss*, під цим мається на увазі все необхідне, найістотніше [6, с. 2549].

Розглянуті вище аспекти дослідження фразеологічної системи є базовими в процесі визначення національно-культурної своєрідності фразеологізмів днвн., свн. і рнвн. періодів: 1) виявлення екстралінгвальних чинників, відбитих у безеквівалентних фразеологізмах; 2) визначення стереотипів, символів, властивих для певного етапу розвитку ФО; 3) дослідження національно-культурних конотацій ключових слів і концептів культури, закладених у

фразеологізмах; 4) з'ясування особливостей національного членування мовної картини світу й особливостей функціонування національного менталітету як лінгвокреативного мислення. Застосування цього підходу може дати повну картину національно-культурних особливостей фразеологічної системи німецької мови VIII-XVII століть.

Висновки та перспективи дослідження у цьому напрямі. На основі проведеного в дослідженні аналізу виявлено національно-культурні чинники, релевантні для становлення фразеологічної картини світу дvn., свн. і рnvн. періодів. Для дvn. періоду – це язичницькі уявлення, спільні для носіїв індоєвропейських мов, соціальні відносини, професійна діяльність, риси характеру, почуття. На формування фразеологічного складу свн. періоду найбільш вплинули такі чинники: культурні традиції, ритуал, етикет, особливості спілкування, соціальна орієнтованість, професійна діяльність, психологічний стан людини, лицарська культура, художня література. До вирішальних чинників, релевантних для фразеотворення пізнього середньовіччя відносяться: німецька міфологія, давнє право й судочинство, селянські звичаї і селянське господарство, християнство, формування нових економічних відносин і деякі інші. Таким чином, можна встановити аспекти, які є універсальними при дослідженні становлення фразеологічної картини світу німецької мови VIII-XVII століть. Вони є актуальними для кожного з досліджуваних періодів. До них відносяться міфологія, релігія, система стереотипів і символів, пов'язана з компонентами-соматизмами.

Проведене дослідження відкриває нові перспективи вивчення ФО як у синхронії на більш ранніх етапах, так і в діяхронії німецької мови. Цей досвід може бути використаний під час аналізу текстів різної тематики, різних жанрів, а також різних епох. Студіювання способів вербалізації як універсальних (позачасових), так і історично зумовлених понять будь-якої культури у фразеологізмах доцільно проводити на основі текстового матеріалу відповідних періодів і вивчати розвиток ФО, зокрема і їхні семантичні трансформації, у

зв'язку зі зміною культурного фону. Результати дослідження можуть послужити складовою повнішого й ґрунтовнішого аналізу фразеологічного складу як системи в розвитку. Щодо історичної фразеології німецької мови маємо на увазі подальше обсервування закономірностей, властивих фразеологізмам як комплексним номінативним знакам із позицій лінгвокультурологічного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковшова М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии : Коды культуры. М. : Книжный дом «Либроком», 2010. 456 с.
2. Левченко О. П. Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
3. Мізін К.І. Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов крізь призму часового коду культури : зіставно-лінгвокультурологічний аспект. *Лінгвістика*. 2009. № 2. С. 13-20.
4. Рахманова Н. И. Фразеология в контексте средневековой этики. *Реализация междисциплинарной парадигмы в различных типах текста*. М., 2002. Вып. 465. С. 116-127.
5. Friedrich J. Phraseologisches Wörterbuch des Mittelhochdeutschen : Redensarten, Sprichwörter und andere feste Wortverbindungen in Texten von 1050-1350. Tübingen : Niemeyer, 2006. 490 S.
6. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. 2000. 1 електр. опт. диск (CD-ROM).